Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Προοπτικές της έρευνας

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ

doi: [10.12681/mnimon.440](https://doi.org/10.12681/mnimon.440)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΑΛΤΑ Ε. (1989). ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Προοπτικές της έρευνας. *Μνήμων*, 12, 241-252.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.440>

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Προοπτικές της έρευνας

Χαρακτηρίζω οθωμανικό τὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ ποὺ εἶναι γραμμένο σὲ τουρκικὴ γλῶσσα εἴτε μὲ οθωμανικοὺς εἴτε μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτήρες. Τὸ οθωμανικὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ τῆς Ἑλλάδας ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σώματα:

I. Ὑλικὸ ποὺ μᾶς κληροδότησε ἡ οθωμανικὴ κατοχὴ τῶν τεσσάρων αἰώνων. Οἱ μεγάλες ἀρχεῖακὲς ἐνότητες, ποὺ διασώζονται σήμερα, ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὴ λειτουργία τῆς ἐπαρχιακῆς διοικητικῆς μηχανῆς στὴν οθωμανικὴ αὐτοκρατορία.

II. Ὑλικὸ ποὺ ἔφεραν οἱ τουρκόφωνοι πρόσφυγες μετὰ τὴν ἀνατellaγὴ τοῦ 1924. Πρόκειται κυρίως γιὰ κώδικες κοινοτικούς, ἐκκλησιαστικούς καὶ σχολικούς ποὺ σκιαγραφοῦν τὴ ζωὴ τῶν κοινοτήτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

I

I. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ «ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗΣ» ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. Η ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ

Ἡ οθωμανικὴ κυριαρχία μᾶς κληροδότησε ὀρισμένα ἀρχεῖα, κατάλοιπα τῆς διοικήσεώς της. Στὶς περιοχὲς ποὺ ἐπαναστάτησαν τὸ 1821 καὶ ἀπελευθερώθηκαν δὲν σώθηκαν κατὰ κανόνα μεγάλα ἀρχεῖακὰ σύνολα, πιθανότατα ἐξαιτίας τοῦ μακροχρόνιου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα. Ἡ καταστροφὴ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τῶν μετεπαναστατικῶν γενεῶν, τὴν περιφρόνηση καὶ τὴν ἐχθρότητά τους πρὸς ὅ,τι σχετιζόταν μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς οθωμανικῆς κατοχῆς¹.

Περὶσώθηκαν ὀρισμένα μεράτια, φερμάνια, χοτζέτια σὲ μεγάλες μονές, μετὰ τὰ ὁποῖα τοὺς παραχωροῦνταν προνόμια καὶ φορολογικὲς ἀπαλλαγές. Παρόμοια οθωμανικὰ διοικητικὰ ἔγγραφα διασώθηκαν καὶ στὶς νησιωτικὲς κοινότητες ἀνάμεσα σὲ ἐλληνικοὺς κώδικες καὶ ἔγγραφα², ὅπως ἐπίσης διασώθηκαν καὶ ὅσα παροχετεύθηκαν σὲ οἰκογενειακὰ ἀρχεῖα, ποὺ πέρασαν ἀργότερα σὲ μεγάλες δημόσιες συλλογές. Ἔτσι σήμερα ἔχουμε

1. Μιχ. Β. Σακελλαρίου, «Πηγὲς τῆς νέας ἐλληνικῆς ἱστορίας», *Νέα Ἑστία* 39 (1946), 106-108, 156-158· τοῦ ἰδίου, «Νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδές», *Νέα Ἑστία* 33 (1943), 811. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Τὰ ἀρχεῖα καὶ ἡ ἐθνικὴ μᾶς ἱστορία», *Κρητικὴ Ἑστία*, περ. Β', Ἰούν. 1972, τεύχ. 198, 99-102· τοῦ ἰδίου, «Περὶ ἀρχείων ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς ἀρχεῖακῆς ὑπηρεσίας», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, 1Α' (1956), 1-32.

2. Δ. Α. Ζακυθινός, «Παλαιογραφικαὶ ἐρευναι εἰς τὰς Κυκλάδας», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 5 (1965), 715-736. Τοῦ ἰδίου, «Κατάλογος τῆς συλλογῆς Περικλέους Ζερλέντη», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 13 (1937), 230-304. Τουρκικὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ τῶν Κυκλάδων ἔχει μικροφωτογραφηθεῖ ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας.

άρκετες εκατοντάδες όθωμανικά έγγραφα³: α) στην 'Ιστορική και 'Εθνολογική 'Εταιρεία όπου φυλάσσεται τó άρχείο Περούκα. Περιλαμβάνει έγγραφα που άφορούν τó 'Αργος για τó χρονικό διάστημα άπό τó δεύτερο μισό τού 18ου αιώνα ώς τις παραμονές τής έλληνικής επανάστασης· β) στην 'Εθνική Βιβλιοθήκη όπου είναι κατατεθειμένο τó άρχείο Χότζη, τó όποιο περιλαμβάνει κυρίως πατριαρχικά τακρίρια· γ) στο μουσείο Μπενάκη όπου βρίσκεται τó άρχείο Λόντου και δ) διάφορα φερμάνια στα Γενικά 'Αρχεία τού Κράτους.

Αύτή τήν τύχη είχαν τά άρχεία τής παλιάς 'Ελλάδας. 'Αντίθετα, άρχειακό ύλικό άφθονο σώθηκε στις περιοχές που άπελευθερώθηκαν τó 1912, όποτε μέ τήν γοργή προέλαση τών 'Ελλήνων δέν πρόλαβαν οί Τούρκοι νά πάρουν και τά άρχεία τους όπως έγινε, π.χ., τó 1881 μέ τó άρχείο τής Θεσσαλίας που μεταφέρθηκε στην Κοζάνη. 'Ετσι περιήλθαν στα χέρια μας τουρκικά άρχεία άπό τήν Κρήτη, Χίο, Καστοριά, 'Ιωάννινα, Κοζάνη, Βέροια, Θεσσαλονίκη και άλλου. Σήμερα όμως δέν σώζονται όλα. 'Αλλα καταστράφηκαν στις περιπέτειες τών βαλκανικών πολέμων, όπως π.χ. τó άρχείο τής Κοζάνης, που τó μεγαλύτερο του μέρος κήκε τó 1912, και άλλα πάλι στα χρόνια τής κατοχής και τού έμφύλιου πολέμου, όπως είναι ή περίπτωση τού άρχείου τής Καστοριάς που κήκε τó 1943 στην πυρκαγιά που άποτέφρωσε τó δικαστήριο.

Σήμερα διατηρούνται, άπό τις διάφορες καταστροφές που κατά καιρούς υπέστησαν, τά εξής μεγάλα σύνολα⁴, τά όποια άναφέρω συνοπτικά:

- α) 'Ιστορικό 'Αρχείο Κρήτης στα Χανιά⁵
- β) 'Ιστορικό 'Αρχείο 'Ηρακλείου⁶
- γ) 'Αρχείο Βέροιας⁷
- δ) 'Ιστορικό 'Αρχείο Κοζάνης⁸
- ε) 'Αρχείο Σάμου
- ζ) 'Ιστορικό 'Αρχείο Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη⁹.

3. 'Αναφέρουμε μόνο ένóτητες και όχι τά σκόρπια και μεμονωμένα έγγραφα.

4. Σημειώνονται μόνο τά σύνολα που άποτελέσαν άρχειακή ύπηρεσία. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Ανάγραμμα τών άρχειακών πηγών τής νεοελληνικής ιστορίας*, 'Αθήνα, Καραβίας, 1977.

5. Τó ύλικό του άπαρτίζεται άπό τά άρχεία τών Κρητικών επαναστάσεων 1821-30, 1833, 1866-69 κ.έ. Είναι άταξιόνητο. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Γενική κεφαλαιώδης καταγραφή τών έν τῷ 'Ιστορικῷ 'Αρχείῳ Κρήτης άρχείων και άντικειμένων μουσείου*, Χανιά 1933. Ν. Ι. Παπαδάκης, *Τό έργον τού 'Ιστορικού 'Αρχείου Κρήτης*, Χανιά 1934· τού ίδιου, «'Ιστορικά 'Αρχεία Κρήτης 1204-1915», *Δελτίον 'Ιστορικής και 'Εθνογραφικής 'Εταιρείας* 8 (1922), 333-367. Δ. Α. Ζακυθινός, «Τά 'Ιστορικά και Μοναστηριακά 'Αρχεία τής Κρήτης», *Επετηρίς 'Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 2 (1939), 505-526.

6. Ν. Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων άφορώντων εις τήν ιστορίαν τής Κρήτης*, τ. Α' (1657-1672), 'Ηράκλειο Κρήτης 1975, τ. Β' (1672-1694), 1976, τ. Γ' (1694-1715), 1978, τ. Δ' (1715-1752), 1984, τ. Ε' (1752-1765), 1985. Περιλαμβάνει τó άρχείο τού 'Ιεροδικείου (1645-1866), τó άρχείο τού Μεταφραστικού Γραφείου 'Ηρακλείου (1899-1933), τó άρχείο τής 'Ορφανικής Τράπεζας 'Ηρακλείου, όπως και τούς κώδικες τριών Τούρκων συμβολαιογράφων τού 'Ηρακλείου.

7. Ι. Βασδραβέλλης, *'Ιστορικόν 'Αρχείον Βερροίας. 'Εκλογαί*, Θεσσαλονίκη 1943· τού ίδιου, *'Ιστορικά 'Αρχεία Μακεδονίας Β'. 'Αρχείον Βερροίας - Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954. Περιλαμβάνει 60 ιεροδικαστικούς κώδικες που καλύπτουν τά έτη 1595-1889.

8. Α. Σιγάλας, *'Από τήν πνευματικήν ζωήν τών ελληνικών κοινοτήτων τής Μακεδονίας*, Α. 'Αρχεία και βιβλιοθήκαι Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939, 89-93, 101-108. Σήμερα σώζονται 39 συνολικά κώδικες. Οί όκτώ άφορούν τήν περιοχή Κοζάνης και οί τριάντα ένας τή Θεσσαλία. Είναι ιεροδικαστικά τεφτέρια και κτηματολογικά βιβλία.

9. Ιω. Κ. Βασδραβέλλης, *'Ιστορικά 'Αρχεία Μακεδονίας Α'.* 'Αρχείον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονί-

Θά σταθῶ λίγο σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο δίνοντας σύντομα σὲ μεγάλες ἐνότητες τὰ περιεχόμενά του γιὰ νὰ φανεῖ τὸ προφίλ ἐνὸς λίγο πολὺ καταταγμένου τουρκικοῦ ἀρχείου, καθὼς παρακάτω θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ χρησιμότητα καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ ὕλικου αὐτοῦ στὴν ἱστορικὴ σύνθεση τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας¹⁰.

Τὸ 'Ιστορικὸ 'Αρχεῖο Μακεδονίας περιλαμβάνει:

α) Τὰ 'Ιεροδικαστικά ἀρχεῖα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τοὺς γύρω καζάδες (Κιλίκις, Κατερίνη, Κασσανδρά). 'Απὸ τὸ 'Ιεροδικαστικὸ ἀρχεῖο τῆς Θεσσαλονίκης σώθηκαν 337 κώδικες ποὺ καλύπτουν τὴν περίοδο 1694-1912.

β) Τὰ δικαστικά καὶ συμβολαιογραφικά ἀρχεῖα τοῦ βιλαετίου Θεσσαλονίκης. 'Αναφέρονται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ. (1877-1912).

γ) Τὰ διοικητικά ἀρχεῖα τοῦ βιλαετίου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν λοιπῶν καζάδων (1875-1912).

δ) Τὰ κτηματολογικά καὶ φορολογικά ἀρχεῖα, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν καὶ τὰ βιβλία διαχείρισης τῶν βακουφῶν τῆς Μακεδονίας (1858-1912).

Πέρα ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀρχειακὲς μονάδες ποὺ ἀναφέρθηκαν, μικρὰ ἀρχειακὰ σύνολα μὴ ἐνταγμένα σὲ κάποιο ἀρχεῖο ὑπάρχουν σὲ μοναστήρια, κοινότητες, ἐκκλησίες, βιβλιοθήκες, δημόσιες ὑπηρεσίες, μουσεῖα, ἰδρύματα, καθὼς καὶ σὲ χέρια ἰδιωτῶν. Αὐτὰ τὰ ἄγνωστα μικρὰ ἀρχειακὰ σύνολα κινδυνεύουν νὰ μείνουν ἀνενεργὰ καὶ αὐτὰ πρέπει καταρχὴν νὰ διαφυλάξουμε, καταγράφοντάς τα, ἀφοῦ ὅσα σύνολα βρίσκονται μέσα στοὺς ὁργανισμοὺς τῶν 'Αρχείων τουλάχιστον εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς προσιτὰ καὶ δὲν πρόκειται νὰ καταστραφῶν.

2. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Τὸ ἀρχειακὸ ὕλικὸ τῆς 'Ελλάδας εἶναι ποικίλο. 'Υπάρχει ἓνα πλῆθος λυτῶν ἐγγράφων κάθε λογῆς, ἀπὸ ταπιά καὶ ἀποδείξεις πληρωμῆς φόρου μέχρι φερμάνια, χοτζέτια κλπ. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὅμως θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς σειρές. Οἱ σειρές ποὺ ὑπάρχουν στὶς μεγάλες ἀρχειακὲς μονάδες, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, περιλαμβάνουν:

Α) 'Ιεροδικαστικά τεφτέρια (σιτζιλία)

"Αν θέλαμε χονδρικά νὰ δώσουμε τὴν τυπολογία τῶν ἐγγράφων ποὺ περιέχουν θὰ λέγαμε ὅτι περιλαμβάνουν δύο κατηγορίες ἐγγράφων¹¹.

κη 1952' τοῦ ἰδίου, «'Ιστορικὰ 'Αρχεῖα Μακεδονίας Α'», 'Αρχεῖον 'Ιεροδικείου Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 2 (1941-52), 89-128.

10. Τὰ τουρκικά ἀρχεῖα δὲν ἀποτελοῦν ἐξάιρεση στὴν ἀρχειακὴ μας ἱστορία. Εἶναι ἀταξινόμητα, ἀκαταλογράφητα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄγνωστα. "Αν ἐξαίρεσει κανεῖς μερικά διαγράμματα τουρκικῶν ἀρχείων ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ — τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ προπολεμικά δημοσιεύματα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ συγγραφεῖς τοὺς ζητοῦσαν τὴ δημιουργία φορέα — τὸ σύνολο τοῦ τουρκικοῦ ἀρχειακοῦ ὕλικου τῆς 'Ελλάδας παραμένει ἄγνωστο.

11. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν σιτζιλιῶν βλ. L. Fekete, *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába* (Εἰσαγωγή στὴν τουρκικὴ διπλωματικὴ τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν Οὐγγαρία), Βουδαπέστη 1926. Γνωστὲς μὲς ἐκδόσεις σιτζιλιῶν μὲ μορφὴ regestes εἶναι H. W. Duda - G. D. Galabov, *Die protokollbücher des Kadimates Sofia*, Μόναχο 1960, καθὼς καὶ Halit Ongan, 1 numaralı Ankara sicilinin son Evahir-i Muharrem 992 (12 Şubat 1584) tarihi ile bu Sicilin ile 1 Muharrem

1) Τα διατάγματα της κεντρικής εξουσίας (φιρμάνια, μεπεράτια, μπουγιουρντιά), όλα όσα στέλνονταν στον καθή και σε άλλες τοπικές αρχές για να γνωστοποιηθούν στον πληθυσμό¹². Αυτά αφορούσαν άλλοτε σε ειδικά τοπικά ζητήματα όπως ή ρύθμιση της φορολογίας, ή απογραφή της παραγωγής και του πληθυσμού και άλλοτε σε γενικότερα, όπως π.χ. διαταγές γενικής επιστράτευσης, κήρυξη πολέμου κλπ. Στην κατηγορία αυτή καταγράφονται επίσης και οι απαντήσεις της κεντρικής πύλης σε προσφυγές, διαμαρτυρίες και αιτήσεις που της απηύθυναν ιδιώτες ή κοινότητες. Τα τεφτέρια αυτά έχουν επιγραφές sicill-i enâmîr - i serif - i 'âlisân (=σιγγίλλιο των ιερών ύψηλων διαταγών).

2) 'Αποφάσεις δικαστικές ποινικού ή αστικού περιεχομένου, όπως και ιερονομικές γνωματεύσεις του καθή (hiçcet, i'lam) για διάφορα θέματα του δημοσίου και ιδιωτικού βίου. Έδω καταχωρούνται όλες οι περιπτώσεις οικονομικού, κοινωνικού, ακόμη και προσωπικού χαρακτήρα που απαιτούν κάποιου είδους διαιτησία. Ειδικότερα υπάγονται τα υπομνήματα ή πρωτόκολλα αστικών υποθέσεων, δηλαδή πωλήσεις, ανταλλαγές, μισθώσεις, διακανονισμοί οικογενειακών σχέσεων, απογραφές περιουσιών, εκδίκαση κλοπών, έγκλημάτων κλπ.

Πρίν αναφερθούμε στην αξία του υλικού αυτού πρέπει ίσως να υπογραμμίσουμε το έξης: Πρόκειται για άρχαιο του κυρίαρχου, άρχαιο της διοικητικής του μηχανής που αποτυπώνει άμεσα τις σχέσεις και τη μορφή άσκησης εξουσίας. Δεν είναι το είδωλο που σχηματίζεται στην ελληνική πηγή ή στην έκθεση του ξένου διπλωμάτη ή περιηγητή. 'Αλλά άς μιλήσουμε γι' αυτό, που σήμερα είναι το ζητούμενο από την ιστοριογραφία, την πληροφοριοδοτική ικανότητα του υλικού σε σχέση με μία νέα θεματολογία, ή οποία άσχολεϊται με τις συμπεριφορές συνόλων κι όχι με τις εξαίρέσεις, που ενδιαφέρεται για το τυπικό και τους μηχανισμούς.

Τα σιτζίλια προσφέρουν εξαιρετικά ενδιαφέροντα στοιχεία για την περίοδο μετά την παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος. Τα ιεροδικαστικά άρχεία δίνουν σειρές στοιχείων για γαιοπρόσοδο, έγγειο ιδιοκτησία και καθεστώς γαιών, για άγροτική παραγωγή και φορολογία, για πληθυσμό. Δίνουν δυνατότητες για τη διερεύνηση της ύπαρξης άγορής, βιοτεχνίας, έμπορίου, για την στρατηγική των κεφαλαίων κλπ.¹³ Είναι πρώτης τάξεως πηγή για να μελετηθούν θέματα γύρω από τη ζωή και τη λειτουργία συλλογικών σωμάτων (συντεχνίες, κοινότητες) ή να μελετηθεί ή κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των αστικών πληθυσμών¹⁴. Μέσα από τα διάφορα ιεροδικαστικά έγγραφα μπορούν να μελετηθούν οι

997 (20 Kasim 1588) Ankara 1958. Του ίδιου, *Ankara'nin İki Numaralı Şer'iyecisi*, Άγκυρα 1974. Baltacı Cahid «Şer'iyye sicillerinin tarihsel ve Kültürel önemi», στον τόμο *Osmanlı arşivleri ve Osmanlı araştırmaları sempozyumu*, İstanbul 17-19, V. 1985, 127-132.

12. Στην πρωτεύουσα του κάθε σατζακίου ή καθής με τον σαντζάκμπε ήταν οι απόδεκτες και οι εκτελεστές των διαταγών της 'Υψηλής Πύλης και του Σουλτάνου. Όλες οι διαταγές του Κέντρου για να λάβουν ισχύ καταγράφονταν στους κώδικες των κατά τόπους ιεροδικείων. Από την άλλη ως εκπρόσωποι του Σουλτάνου ήταν για την έπαρχία τους οι ρυθμιστές ίσορροπιών ανάμεσα σε δύο αντίπαλες κοινωνίες, κατακτητική και κατακτημένη.

13. Christo Gandev, «L'apparitions des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord ouest au cours du XVIII siècle», *Études historiques* 1 (1960), 220. Βασίστηκε σε σιτζίλια του Vidin του 18ου αιώνα για να μελετήσει την δημιουργία τσιφλικιών, την άνοδο της μεσαίας τάξης και τις άπαρχές του καπιταλισμού στα Βαλκάνια. R. Jennings, «Loans and credit in early 17th century. Ottoman judicial records: the sharia court of Anatolian Kayseri», *Journal of Economic and Social History of Orient*, 16/2-3 (1973), 168-216.

14. Elena Grodzanova, *Bulgarskata selska, obština prez XV-XVIII vek* ('Η βουλγαρική άγροτική κοινότητα,

μορφές της παρέμβασης της κοινότητας στο κύκλωμα της οικονομίας μέσω του δικαίου και της αγοράς¹⁵.

Από τις καταγγελίες για υπερβάσεις σε θέματα φορολογίας καθώς και από τις παραστάσεις κοινοτήτων προς την κεντρική εξουσία μπορεί να φωτιστούν θέματα όπως η στάση των φορολογουμένων ως συνόλου ή ως ατόμων απέναντι στο φόρο που επιβάλλει ή κατακτητική κοινωνία και να ερμηνευθούν φαινόμενα όπως η διακίνηση πληθυσμού, ή αλλαγή θρησκευτικής πίστης κλπ. Σειρές εγγράφων που περιέχουν πληροφορίες για πωλήσεις σπιτιών, καταστημάτων, για καταγραφές περιουσιακών στοιχείων, διαθήκες. Διαφωτίζουν θέματα επαγγελματικής διαφοροποίησης, κοινωνικής διαστρωμάτωσης του αστικού πληθυσμού. Με τέτοιο υλικό δούλεψε συναφή θέματα της βαλκανικής πόλης ο Ν. Todorov και η Suraiya Faroqi¹⁶.

Πλούσιο εξάλλου είναι το υλικό για θέματα που αφορούν την ιστορία της εκκλησίας, στην άπονομή δικαιοσύνης, στις πολλαπλές νομικές σχέσεις ανάμεσα σε κατακτητή και υπόδουλους. Αλλά και για τη συμβαντολογική ιστορία τα ντοκουμέντα των ιεροδικαστικών αρχείων είναι πολύτιμα. Καταγράφουν τα περισσότερα πολεμικά γεγονότα της Βαλκανικής χερσονήσου που συνέβησαν από τα τέλη του 17ου αι. ως το 1912 καθώς και τους απόηχους των συγκρούσεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τις άλλες δυνάμεις¹⁷.

Β) Κτηματολογικά και φορολογικά βιβλία

Πριν όμως αρχίσουμε την περιγραφή τους ή προχωρήσουμε στην ανάλυση των προοπτικών που ανοίγονται στην έρευνα είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στους λόγους που επέβαλαν την εμφάνισή τους στη διοικητική μηχανή της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η κατάργηση των τιμαριών από τον Μαχμούτ Β' (1808-1839) άφησε στα χέρια του κράτους μεγάλες εκτάσεις γης που έπρεπε το ίδιο να τις διαχειριστεί. Νομικά η γη ανήκε

15ος-18ος αι.), Σόφια 1979. Είναι ένα βιβλίο σχετικά με την ιστορία της αυτοδιοίκησης στα βουλγαρικά έδαφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας και βασίζεται κυρίως σε σιτζίλια, όπως εξάλλου και διάφορες άλλες εργασίες, π.χ. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorlugunda Ayanlık*, Άγκυρα 1978. Joseph Kabrda, «Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie», *Archiv Orientalni*, 23 (1955), 329-392 και 642-43 κ.ά. R. Jennings, «Women in early 17th century ottoman judicial records - the Sharia court of Anatolian Kayseri», *Journal of Economic and Social History of Orient* 18/1 (1975), 53-114.

15. Evgenij Radușev, «Les dépenses locales dans l'empire ottoman au XVIIIe siècle (selon des données de registres de cadi de Ruse, Vidin et Sofia)», *Études Balkaniques* 16 (1980/3). Επεξεργάζεται θέματα σχετικά με την πρακτική που ακολουθεί η επαρχιακή διοίκηση σε οικονομικά θέματα, βασισμένος στις καταγραφές εξόδων-εσόδων των καζάδων. Ο Radușev πιστεύει ότι τα έξοδα των διαφόρων καζάδων είναι συνέχεια των μεγάλων αλλαγών που επήλθαν στην οθωμανική αυτοκρατορία με την παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος. Ο κάθε σαντζάκμπεης πρέπει να πληρώσει τους martolos, τις φρουρές γενιτσάρων, τα προσωπικά έξοδά του. Τα έσοδά του προέρχονται από ένα πολύπλοκο φορολογικό σύστημα με πολλούς φόρους έκτακτους που είναι αρκετά άγνωστοι ακόμη στην βιβλιογραφία.

16. Βλ. τα άρθρα του Ν. Todorov στον τόμο *La ville balkanique sous les Ottomans (XV-XIXe s.)*, στη σειρά Variorum Reprints, Λονδίνο 1977· του ίδιου, *Η βαλκανική πόλη (15ος-19ος αι.). Κοινωνικο-οικονομική-δημογραφική ανάπτυξη*, Αθήνα 1986. Επίσης Abdul Karim Rafeq, «The law-court registers and their importance for a socio-economic and urban study of Ottoman Syria», στον τόμο *L'espace social de la ville arabe* (εκδ. D. Chevallier), Παρίσι 1979, 51-58. Suraiya Faroqi, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia: trade, crafts and food production in an urban setting. 1520-1650*, Λονδίνο 1984· της ίδιας, *Men of modest substance, House owners and house property in seventeenth-century Ankara and Kayseri*, Λονδίνο 1987.

17. Aleksandar Matkovski, *Turski izvori za ajdustet voto i aramistvoto vo Makedonija, 1700-1725* (Οι τουρκικές πηγές για τις επαναστατικές κινήσεις των χαιτούκων στην Μακεδονία), Σκόπια 1973.

ακόμα στο κράτος, αλλά έπρεπε να κανονιστούν οι όροι της χρήσης του¹⁸. Καταρχήν η κυβέρνηση επιθυμούσε να ασκήσει πλήρη έλεγχο στις κρατικές γαίες (miri)¹⁹, δέ διέθετε όμως τον κατάλληλο μηχανισμό για να αναλάβει μια τέτοια τεράστια επιχείρηση. Πήρε λοιπόν ορισμένα μέτρα προσβλέποντας σε ριζικότερες αλλαγές στο μέλλον. Καταρχήν επέβαλε πλήρη έλεγχο στα βακουφικά κτήματα και επανέφερε στην κατοχή του κράτους τις κοινοτικές γαίες. Κατήργησε διάφορες φορολογικές απαλλαγές που είχαν δοθεί στο παρελθόν ως αντάλλαγμα υπηρεσιών προς το κράτος, εφόσον τώρα είχαν δημιουργηθεί ειδικές κρατικές υπηρεσίες γι' αυτό το σκοπό. Κατήργησε επίσης το iltizam (έννοικιαση φόρων) και εφάρμοσε ένα φόρο ένιατο για όλους, τη δεκάτη. Για να ετοιμάσει το νέο σύστημα γαιοκτησίας και φορολογίας άρχισε το 1846-47 απογραφή της γης, δηλαδή προχώρησε στην κατάρτιση κτηματολογίου.

Σήμερα στο τουρκικό άρχειακό υλικό της Ελλάδας βρίσκουμε:

1) *Κτηματολογικούς κώδικες* στους οποίους καταγράφηκαν αστικά και αγροτικά κτήματα. Παλιά οι τίτλοι εκδιδόνταν από τους σπαχήδες, αγιάνηδες ή από τους ένοικιαστές φόρων, όταν επρόκειτο για δημόσιες γαίες (miri). Η έκδοση τίτλων που αφορούσε βακουφικά κτήματα γινόταν από τον έφορο (μουτεβελή) του κτήματος. Όσον για τα κτήματα πλήρους κυριότητας (μούλκια), οι αγοραπωλησίες γίνονταν παρουσία του καδή που εξέδιδε και τα πωλητήρια έγγραφα, τα χοτζέτια, τα όποια ήταν συγχρόνως και τίτλοι.

Τα κτηματολογικά βιβλία που σώζονται είναι βασικά δύο ειδών²⁰:

α) Τα βιβλία yoklama όπου καταγράφονταν τα κτήματα ενός χωριού ή μιας πόλης κατά συνοικίες. Τα βιβλία yoklama περιλαμβάνουν σε στήλες το όνομα του ιδιοκτήτη, την τοποθεσία του κτήματος, το είδος του (σπίτι, στάβλος, άμπέλι, χωράφι, κήπος κλπ.), την κατηγορία του, δηλαδή αν ήταν τελείας ιδιοκτησίας (mülk), του δημοσίου (miri) ή βακουφικό (vakıf), τα σύνορά του, την έκτασή του και τον τρόπο με τον οποίο περιήλθε στην ιδιοκτησία του κατόχου του (κληρονομικά, με χρησικτησία κλπ.). Σημειώνεται επίσης η αξία του κτήματος και τα έξοδα για την έκδοση του τίτλου. Τελευταία σημειώνεται ο αριθμός και η χρονολογία του νεώτερου τίτλου, σε περίπτωση που το κτήμα μεταβιβαζόταν.

β) Τα βιβλία da'imi, καταρτιζόνταν κάθε μήνα και σ' αυτά καταγράφονταν οι μεταβιβάσεις κάθε είδους ακινήτων για όλα τα χωριά και τις πόλεις που ανήκαν σε έναν καζά.

18. H. Inalcik, «Land Problems in Turkish History», *Muslim World*, 1955, 225-227. K. Karpat, «The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire», *Beginnings of Modernization in the Middle East of 19th Century*, (έκδ. W. R. Polk and R. L. Chambers) 1968, 84-90· του ίδιου, «The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908», *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972), 257-258. Βλ. επίσης και O. L. Barkan, «Turk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi» (Το Τανζιμάτ στην ιστορία του τουρκικού αγροτικού δικαίου και ο αγροτικός νόμος του 1858), στον τόμο *Tanzimat*, 'Ιστανμπούλ 1940, p. 321-421· βλ. επίσης Mustafa Ali Mehmet, «Essais de réformes agraires en Turquie (XIXe-XXe siècles)», *Revue d'Études Sud-Est Européennes*, XXII/3 (1984), 259-265. Zefik Güran, «Tanzimat döneminde tarım politikası (1839-1876)», ('Η αγροτική πολιτική στην περίοδο του Τανζιμάτ), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, First International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Hacettepe University, Ankara July 11-13, 1977, Άγκυρα 1980, 271-277. Έπίσης Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, διδακτορική διατριβή, University of California, Los Angeles 1973.

19. F. C. Milkova, «Sur la teneur et le caractère de la propriété d'état des terres miriye dans l'empire ottoman du XVe au XIXe siècles», *Études Balkaniques*, 5 (1966), 143-144.

20. Περιγραφή των κτηματολογικών και φορολογικών κωδικών δίνει ο Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 8-10.

Εἶχαν γιὰ κάθε κτῆμα τὰ ἴδια στοιχεῖα ποὺ ἀναγράφονταν στὰ βιβλία *yoklama* καὶ ἀκόμη τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ χρονολογία τοῦ τίτλου μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε ἀποκτήσει τὸ κτῆμα ὁ προηγούμενος κάτοχός του, καθὼς καὶ τὸ ποσὸ τῆς ἀγορᾶς τοῦ κτήματος, σὲ περίπτωση ποὺ ὁ τελευταῖος κύριός του τὸ ἀποκοτοῦσε μὲ τὸν τρόπο αὐτό.

Βάσει τοῦ κτηματικοῦ νόμου *azazi kanunnamesi*²¹ ποὺ συντάχθηκε τὸ 1858, «εἰς τὸ ἐξῆς πᾶς ὁ νεμόμενος δημοσίαν γῆν δέον νὰ εἶναι ἐφωδιασμένος μὲ ἐπίσημον τίτλον παρὰ τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου ἐκδιδόμενον, καλούμενον δὲ ταποῦ σενεδῆ καὶ φέροντα ἄνωθεν τὸν Αὐτοκρατορικὸν τουράν, ὀρισθέντος συνάμα, ὅτι πάντες οἱ νεμόμενοι τοιοῦτου εἴδους κτήματα δυνάμει παλαιῶν ἐγγράφων, ἐκδεδομένων παρὰ τῶν Σιπαχήδων ἢ τῶν εἰσπρακτόρων τούτων, ἔδει νὰ σπεύσωσιν ὅπως ἀνταλλάξωσι τὰ ἐγγραφα ταῦτα μὲ τὰ ἐπίσημα ταποῦ σενεδῆ. Οἱ ἀπανταχοῦ τοῦ Κράτους νομάρχαι (Βαλῆ), Ἐπαρχοὶ (Μουτεσσαρῆφ) καὶ Ὑποδιοικηταὶ (Καϊμακάμ) συνάμα δὲ καὶ τὰ μέλη τῶν Διοικητικῶν Συμβουλίων ἐκάστου Νομοῦ (Βιλαγιέτ), Ἐπαρχίας (Σαντζάκ) καὶ Ὑποδιοικήσεως (Καζᾶ), ὡς ἐπίσης καὶ οἱ Οἰκονομικοὶ ἔφοροι ἐνετάλησαν καὶ κατέστησαν ὑπεύθυνοι, ὅπως μέσω τῶν Δημογεροντιῶν ἐκάστου χωρίου καὶ κωμοπόλεως εὐκολύνωσι καὶ ἐποπτεύωσι τοὺς ἐπὶ τῶν δημοσίων γαιῶν ταχθέντας τότε εἰδικούς ὑπαλλήλους (ἐραζὶ μεμουρού), ἵνα καταγράφωσιν οὗτοι ἀπάσας τὰς ὑπὸ τὴν διηνεκὴ νομὴν τῶν ιδιωτῶν διατελούσας δημοσίας γαίας μετὰ τῶν συνόρων τῶν καὶ τοῦ ὀνοματεπωνύμου ἐνὸς ἐκάστου νομέως (μουτεσσαρῆφ), ὡς καὶ τὰς εἰς τὴν ὀλομέλειαν τῶν κατοίκων ὀρισμένου χωρίου ἢ κωμοπόλεως ἀφειμένους καὶ λοιπὰς γαίας. Μετὰ τὴν τοιαύτην λεπτομερὴ καταγραφὴν τῶν δημοσίων ἐν γένει γαιῶν, ἐστέλλετο περιληπτικὴ κατάστασις ταύτης εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κεντρικὴν Διεύθυνσιν τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου, παρ' ἧς ἐξεδίδοντο οἱ ἐπίσημοι τίτλοι καὶ ἐστέλλοντο εἰς τὰς ἐπαρχίας, ὅπως δοθῶσιν εἰς τοὺς εἰς οὓς ἀνήκον ιδιώτας. Προκειμένου δὲ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ γίνῃ δικαιοπραξία τις (ἀγοραπωλησία, ὑποθήκη, δωρεὰ κτλ.) ἀφορῶσα τὰς δημοσίας γαίας, ἔκτοτε ἔθεσπίσθη, ὅτι ἐπὶ ποινῇ ἀκυρότητος τῆς δικαιοπραξίας δέον αὕτη νὰ συντελῇται δι' ἐπίσημου ὁμολογίας (τακρήρ) τῶν συμβαλλομένων μερῶν ἐνώπιον τῆς ἀρμοδίας Ἀρχῆς, καθότι, ἐπειδὴ ἡ καθαυτὴ κυριότης (ρεκαμπέ) τῶν τοιοῦτου εἴδους κτημάτων ἀνήκει τῇ Πολιτείᾳ, ὑπὸ τὸν ἐλεγχον καὶ μὲ τὴν ἀδειαν ταύτης δέον πᾶσα τοιαύτη δικαιοπραξία νὰ γίνηται. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν νομίμων διατυπώσεων, τὴν κατάθεσιν τῆς προφορικῆς ὁμολογίας (τακρήρ) τῶν συμβαλλομένων μερῶν καὶ τὴν καταχώρισιν τῆς πράξεως ἐν τοῖς Βιβλίοις τοῦ Κτηματολογίου, στέλλεται κατὰ μῆνα μηνιαία περιληπτικὴ ἔκθεσις (κατάστασις) περὶ τῶν κατὰ τὸν καθ' ἕκαστον μῆνα γενομένων ἐπισήμως δικαιοπραξιῶν πρὸς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Διεύθυνσιν τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου, παρ' ἧς καὶ ἐκδίδονται οἱ ἐπίσημοι τίτλοι (ταποῦ σενεδῆ) οἱ διδόμενοι κατόπιν εἰς χεῖρας τῶν ιδιωτῶν»²².

2) *Φορολογικοὶ κώδικες*, στοὺς ὁποίους καταγράφονταν οἱ ἀκίνητες περιουσίες γιὰ

21. Doreen Warriner, «The Real Meaning of the Ottoman Land Code», στὸ *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, ἔκδ. Charles Issawi, Σικάγο 1966, 73· βλ. ἐπίσης Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Σικάγο 1980, 199 κ.έ.

22. Ν. Π. Ἐλευθεριάδης, *Ἡ ἀκίνητος ιδιοκτησία ἐν Τουρκίᾳ*, Ἀθήνα 1903, σ. 57-59· βλ. ἐπίσης Ὁθωμανικὸς κώδιξ (κανουνναμέ) περὶ γαιῶν ἢ ἀφθάρτων κτημάτων μεταφρασθεὶς ἐκ τοῦ τουρκικοῦ, ὑπὸ Δ. Α. Κουμουνδουράκη, Ἀθήνα 1863· καθὼς καὶ Δ. Νικολαΐδης, *Ὁθωμανικοὶ κώδικες*, ἥτοι συλλογὴ ἀπάντων τῶν νόμων τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, διαταγμάτων, κανονισμῶν, ὁδηγῶν καὶ ἐγκυκλίων, τ. Γ', Κωνσταντινούπολη 1890, 2946-2951.

φορολογικούς λόγους. Αυτοί είναι κυρίως τριῶν ειδῶν:

α) Τὰ «πρόχειρα» βιβλία (*müsvedde*)· είναι τὰ πρῶτα βιβλία ποὺ πρόχειρα συντάσσαν οἱ ὑπάλληλοι-ἀπογραφεῖς. Ἀπὸ αὐτὰ προέρχονταν τὰ «ἐπίσημα» βιβλία (*esas* καὶ *hulâsa*). Τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων αὐτῶν μοιάζει μὲ ἐκεῖνο τῶν *esas*.

β) Τὰ «βασικά» βιβλία (*esas*), στὰ ὁποῖα εἶναι καταχωρισμένα τὰ κτήματα μὲ τὴ σειρά ποὺ ἀπογράφονταν. Μιὰ ἐπιτροπὴ κατέγραφε ἕνα πρὸς ἕνα τὰ ἀκίνητα —ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ πόλη ἢ ἀπογραφὴ γινόταν κατὰ συνοικία καὶ δρόμο—ἀναγράφοντας τὸ εἶδος τοὺς (σπίτι, κατάστημα), τὸ εἶδος τῶν γαιῶν (χωράφι, ἀμπέλι, λιβάδι) ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ χωριό, πολλὰς φορὲς τὴν ἑκταστὴ τους καθὼς καὶ ἄλλες λεπτομέρειες: τὰ σύνορα, τὸν ἰδιοκτήτη, τὴν ἀξία τοῦ ἀκινήτου καὶ τὸ φόρο ποὺ ἔπρεπε νὰ πληρώνει κάθε χρόνο.

γ) Ἀπὸ τὰ *esas* βιβλία προέκυπτε τὸ τρίτο εἶδος φορολογικῶν βιβλίων, τὰ «συνοπτικά» (*hulâsa*)²³. Σ' αὐτὰ καταγράφεται ὅλη ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ κάθε φορολογουμένου ὅπου καὶ ἂν βρίσκονται τὰ διάφορα κτήματά του. Καταχωρίζονταν ἐπίσης στὴ μερίδα τοῦ φορολογουμένου κάθε μεταβολὴ ποὺ ἐπερχόταν στὴν ἰδιοκτησία ἀπὸ πώληση, ἀγορὰ ἢ κληρονομία. Τὰ βιβλία αὐτὰ παραπέμπουν στὰ *esas*. Περιέχουν τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: ὄνομα ἰδιοκτήτη, ἀρ. μητρώου, τοποθεσία, εἶδος τοῦ κτήματος, ἑκταση καὶ ἀξία του. Ὅταν πρόκειται γιὰ κτίριο ὁ φόρος εἶναι 5% ἐπὶ τῆς ἀξίας του, ἐνῶ γιὰ τὸ χωράφι εἶναι 4%.

3) *Βακουφικά*. Τὰ βακουφικά κτήματα καταγράφονταν σὲ ἰδιαίτερα βιβλία ἀπὸ τὸ 1826 ποὺ ἰδρύθηκε ἡ Διεύθυνση Βακουφίων καὶ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος ἀνέλαβε τὴ διαχείρισή τους²⁴. Κάθε κτῆμα καταχωροῦνταν χωριστὰ καὶ οἱ διάφορες μεταβολές ποὺ συνέβαιναν σημειώνονταν γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐγγραφή. Ἀργότερα τὰ βακουφικά κτήματα καταγράφονταν μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα κτήματα στὰ βιβλία τοῦ Κεντρικοῦ Κτηματολογίου κατὰ τὸ συνήθη τρόπο.

4) *Τριπλότυπα*. Πρόκειται γιὰ βιβλία μὲ στελέχη τῶν τριπλοτύπων προσωρινῶν τίτλων.

Ἀφοῦ περιγράψαμε σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς αὐτὸν τὸν τύπο ἀρχεακοῦ ὑλικοῦ, ἃς δοῦμε τι προοπτικὲς ἔρευνες ἀνοίγονται. Μέχρι σήμερα οἱ κώδικες αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνταν ἀποκλειστικά γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τίτλων ἐλλείψει ἐθνικοῦ κτηματολογίου καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦνται γι' αὐτὸν τὸν σκοπό. Ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε μόνο μία ἐργασία βασίστηκε ἀποκλειστικά σὲ ὑλικὸ αὐτοῦ τοῦ τύπου· παρουσιάζει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομικὴ εξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας²⁵. Πα-

23. Γιὰ τὸν ὅρο *hulâsa* βλ. Asparuh Velkov, *Vidove osmanoturski dokumenti prinoz kām osmanoturskata diplomatika*, Σόφια 1986, 18.

24. John Robert Barnes, *An Introduction to Religions foundations in the Ottoman Empire*, Leiden -E. J. Brill 1986, 119-153.

25. Β. Δημητριάδης, ὁ.π., 8-10. Ἐπίσης Μιλτιάδης Λογοθέτης, *Τὰ κτηματολόγια τῆς Νισούρου κατὰ τὰ χρόνια τῆς δουλείας (1785-1945)*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Νισουριακά* I (1987), Ἀθήνα 1987. Στὴ Βουλγαρία ἔχει ἀξιοποιηθεῖ τὸ ἀντίστοιχο ἀρχεακὸ ὑλικό. Στὶς ἐργασίες τῆς ἡ Slavka Draganova στηριζόμενη στὰ *üsür defterleri, arazi defterleri* καὶ *nüfus defterleri* διερευνᾷ θέματα κοινωνικῆς διαφοροποίησης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. Βλ. Slavka Draganova, *Materiali za Dunavskija vilayet* ('Αρχεακὸ ὑλικὸ γιὰ τὸ βιλαέτι τοῦ Δούναβη), Σόφια 1980, 478. Τῆς ἰδίας, *Berkovskoto selo v navečerieto na ocnovoženija* (Τὸ χωριὸ Μπεργκοβίτσα στὶς παραμονὲς τῆς Ἀναγέννησης), Σόφια 1985, 198. Βλ. ἐπίσης τὰ ἄρθρα τῆς «Différenciation de fortune dans les villages de la Bulgarie du Nord-Est durant les années 60 et 70 du XIXe siècle (d'après des registres ottomanes)», *Bulgarian Historical Review* 1980/2, 68-86, «De la production agricole, l'imposition fiscale et la différenciation sociale de la production paysanne en Bulgarie du Nord-Est

ρακάτω διατυπώνω πρόχειρα κάποιες σκέψεις μου γιὰ τὴ θεματολογία ποὺ βγαίνει ἀπ' αὐτὸ τὸ ὕλικό. Φυσικά μόνο ὡς παραδείγματα πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν. Λόγου χάρι εἶναι δυνατόν νὰ διερευνηθοῦν τὰ ἐξῆς θέματα ἀγροτικῆς οἰκονομίας:

1) Τὸ μέγεθος τῆς ἑκτασης τῆς οἰκογενειακῆς ἐκμετάλλευσης στὶς διάφορες περιοχές. Μὲ βάση τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη-χρήστη ὀδηγούμαστε στὴ συνολικὴ ἑκταση τῶν γαιῶν τοῦ νοικοκυριοῦ, μὰ καὶ ἡ ἀπογραφή τῶν κτημάτων, ὅπως ἀναφέραμε, γίνεται κατὰ τοποθεσία. Ἐξάλλου χάρι σ' αὐτὸν τὸν τύπο ἀπογραφῆς ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσουμε τὸν κατακερματισμὸ τῆς γεωργικῆς ἰδιοκτησίας καὶ νὰ κάνουμε συγκρίσεις γιὰ τὴν ἑκταση τῆς οἰκογενειακῆς ἰδιοκτησίας στὶς διάφορες περιοχές. Ὁ Charles Issawi²⁶ ποὺ δούλεψε μὲ τὶς προξενικὲς ἐκθέσεις τοῦ Foreign Office, παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἔτος 1863 στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία κυριαρχοῦν οἱ μικρὲς ἰδιοκτησίες. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ Μακεδονία, ὅπου ἐκεῖ ἀπαντοῦν μεγάλες ἰδιοκτησίες.

2) Τὸ καθεστῶς γαιοκτησίας καὶ οἱ ἀλλαγές ποὺ ἐπῆλθαν σ' αὐτό. Δηλαδή τὰ ποσοστὰ κατονομῆς τῆς γῆς σὲ μούλκια, βακούφια, δημόσιες γαῖες. Τὰ ποσοστὰ αὐτά, ἂν συγκριθοῦν μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν περασμένων αἰώνων, μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀποδείξεις γιὰ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἐπῆλθαν τόσο στὸ καθεστῶς γαιοκτησίας, ὅσο καὶ στὸ σύστημα φορολογίας τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν παρακμὴ τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐνοικίασης τῶν φόρων (iltizam, mukataa): π.χ. γιὰ τὸν 15ο αἰῶνα γνωρίζουμε ὅτι 20-30% τῆς γῆς ἦταν σουλτανικά χάσια, 40-45% τιμάρια, 30-20% βακούφια καὶ 10-5% μούλκια²⁷. Στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα ὑπῆρχαν πάνω ἀπὸ 9.000 τιμάρια στὴ Ρούμελη καὶ 12.000 ἀντίστοιχα σὲ τρία μόνο μπεηλερμπεηλίκια τῆς Ἀνατολίας²⁸. Ἐνῶ τὸ 1831, χρονιά ποὺ κατήργησε ὁ Μαχμούτ Β' τὰ τιμάρια, ὑπάρχουν 1.000 τιμάρια στὴ Ρούμελη καὶ 1.500 στὴν Ἀνατολή²⁹.

3) Ἡ ἀξία τῆς γῆς. Ἀναφέραμε ὅτι ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχουν τὰ κτηματολογικά καὶ φορολογικά βιβλία συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ ἀξία κάθε εἶδους κτήματος ποὺ ἀπογράφεται (σπίτι, μαγαζί, χωράφι, ἀμπέλι, λιβάδι, μύλος κλπ.). Αὐτὴ ἡ σειρά στοιχείων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ φτάσουμε σὲ σημαντικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀξία τῆς γῆς σὲ σχέση μὲ τὸ νόμισμα, τὰ βασικά εἶδη διατροφῆς, τὸ μεροκάματο. Ἐπίσης μποροῦν νὰ ὑπάρξουν ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα γιὰ τὶς διακυμάνσεις τῆς τιμῆς τῆς γῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ διάφορα γεγονότα³⁰.

4) Ἐπένδυση στὴ γῆ. Ἀπὸ τὰ βιβλία μεταβιβάσεων τῶν κτημάτων εἶναι δυνατόν νὰ μελετηθοῦν οἱ ρυθμοὶ μὲ τοὺς ὁποίους ἡ γῆ ἀλλάζει ἰδιοκτήτη καί, ἂν πρόκειται γιὰ ἀγοραπωλησίες, νὰ διακριβωθεῖ ἂν οἱ ἀγοραστές τῆς γῆς εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο χωριό, ἂν ἔχουν ἤδη κτηματικὴ περιουσία καὶ ποιᾶς ἑκτασης εἶναι. Δηλαδή νὰ μελετηθεῖ κατὰ πόσο γίνεται ἐπένδυση κεφαλαίων στὴ γῆ καὶ μὲ ποιο τρόπο. Ἐπίσης μὲ τὰ ἴδια στοιχεῖα

durant les années 60-70 du XIXe siècle», *ἔ.π.*, 1977/2, 70-92 καὶ τέλος «Documents of 1840's on the Economic Position of the Villages in Central North Bulgaria», *ἔ.π.* 1988, 87-104.

26. Charles Issawi, *ἔ.π.*, 202-203.

27. Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakimindan Başrekâlet Arşivi*, Ἄγκυρα 1955, 40.

28. Charles Issawi, *ἔ.π.*, 205 σημ. 16.

29. B. Lewis, *The emergence of Modern Turkey*, Ὁξφόρδη 1968², 92.

30. Charles Issawi, *ἔ.π.*, 207: «The value of land is estimated to have risen by 75 percent between 1840-44 and 1859 and probably went on rising until the Great Depression of the 1870s, when it fell sharply, but in the two decades before the First World War it shot up again».

μπορούν να γίνουν έρευνες για τον τρόπο διανομής της οικογενειακής αγροτικής έκμετάλλευσης στους επιγόνους.

5) Εικόνα καλλιεργούμενου χώρου. 'Από τις καταγραφές των διαφόρων κατηγοριών κτημάτων: χωράφια (tarla), άμπέλια, κήποι, βοσκότοποι (χειμαδιά και θερινά) σχηματίζεται ή εικόνα της κατανομής του καλλιεργούμενου χώρου μιάς περιοχής. Δεν μπορούμε φυσικά να προχωρήσουμε σε λεπτομέρειες για την έκταση της κάθε καλλιέργειας χωριστά, δηλαδή δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί πόση έκταση καλλιεργείται με σιτάρι, βαμβάκι, καπνό κλπ., αφού δεν υπάρχει τέτοια ένδειξη στους κώδικες.

Χωριστά καταγράφονται οι μύλοι, τα άλώνια, δάση, μεταλλεία. Για τα δύο τελευταία μάλιστα υπάρχουν ειδικά κτηματολογικά βιβλία όπου καταγράφονται οι ποσότητες ξυλείας, μετάλλων, κάρβουνου κλπ. που εξάγονται, ή χώρα προορισμού τους, τα όνόματα των καραβιών που τα μεταφέρουν.

Έκτος λοιπόν από τον τομέα της αγροτικής οικονομίας είναι δυνατόν να γίνουν μελέτες για το εμπόριο όρισμένων προϊόντων ή να διερευνηθούν ζητήματα της ιστορίας της πόλης. Για παράδειγμα με βάση την απογραφή των αστικών κτημάτων, πέρα από θέματα τοπογραφίας, είναι δυνατόν να διερευνηθούν οι ρυθμοί ανοικοδόμησης και να συνδυαστούν με τη μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα, δηλαδή να μελετηθεί το φαινόμενο της αστικοποίησης και να βρεθούν τα ποσοστά αγροτικού και αστικού πληθυσμού. 'Επίσης το υλικό των κτηματολογικών και φορολογικών βιβλίων προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τις ονοματοδοτικές συμπεριφορές του πληθυσμού και για παραπέρα τοπωνυμικές και γλωσσολογικές διερευνήσεις. Και κάτι άλλο ακόμη: με βάση ακριβώς τα όνόματα των ιδιοκτητών μπορούν να βρεθούν τα ποσοστά των γαιών που κατέχουν οι μουσουλμάνοι και οι ραγιάδες.

Γ) Δικαστικά και συμβολαιογραφικά αρχεία

'Αποτελούν τη διάδοχη κατάσταση των ιεροδικαστικών κωδίκων. Τα πρώτα περιλαμβάνουν αποφάσεις, πρακτικά, καταθέσεις αγωγών, δικογραφίες, προσφυγές σε ανώτερα δικαστήρια, ποινές. Τα συμβολαιογραφικά περιλαμβάνουν διάφορες συμβολαιογραφικές πράξεις, διαμαρτυρίες γραμματίων, καταχωρήσεις πράξεων επί δανείων κλπ. Τέτοιο υλικό υπάρχει τόσο στο 'Ιστορικό 'Αρχείο Μακεδονίας όσο και στο Δημοτικό 'Αρχείο 'Ηρακλείου.

Το αρχειακό αυτό υλικό προέκυψε όταν παράλληλα με τον ιερό νόμο (şeriat) και τους εκτελεστές του, τους καδήδες και τους μουφτήδες, δημιουργήθηκαν δικαστικά σώματα, νομοθεσία, ποινικός, εμπορικός κώδικας κλπ. Αυτά συνέβησαν με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και την οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας με βάση τα δυτικά πρότυπα³¹. Τα δικαστικά και συμβολαιογραφικά αρχεία είναι εργαλεία μοναδικά για τους ιστορικούς του δικαίου ή για όσους ιστορικούς διερευνούν τις κοινωνικές δομές και τις νοοτροπίες μιάς κοινωνίας.

31. B. Lewis, *δ.π.*, 109-110 και 114-115.

II

Ἐπὶ τῇ ὑπάρξει καὶ ἑνῷ ἄλλῳ σῶμα τουρκικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὕλικου. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἀφορᾷ τὸν ἑλλαδικὸν χώρον, ἀλλὰ τὶς τουρκόφωνες μικρασιατικὲς κοινότητες ποὺ τὸ ἔφεραν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή. Σύμφωνα μὲ τὸ ὄγδοο ἄρθρο τῆς ΣΤ' σύμβασης³² τῆς Λωζάννης (30.1.1923), οἱ πρόσφυγεςμποροῦσαν νὰ μεταφέρουν τὴν κινητὴ περιουσίαν τῆς κοινότητός τους, δηλαδὴ ἱερὰ κειμήλια ναῶν καὶ μοναστηριῶν καθὼς καὶ κώδικες, φερμάνια κλπ. Στὸν πρόλογο ἐνὸς λευκώματος³³ ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1930 διαβάζουμε: «ὅταν συνεπείᾳ τῆς Μικρασιατικῆς τραγωδίας καὶ τῆς ἐπιβληθείσης αὐτῷ Ἀνταλλαγῆς, ὁ ἐν Μ. Ἀσίᾳ, Θράκῃ καὶ Πόντῳ γηγενὴς Ἑλληνισμὸς ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς ἐστίαν του καὶ νὰ καταφύγῃ συντετριμμένος εἰς Ἑλλάδα, πρῶτιστον μέλημα αὐτοῦ ἐθεώρησε νὰ περισώσει, μετὰ τῆς ζωῆς του, καὶ συναποκομίσῃ τὰ ἱερὰ αὐτοῦ, πᾶν ὅ,τι δηλαδὴ ἐσυμβόλιζε τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐθνικὴν του ὑπόστασιν διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

Καὶ κατόρθωσεν, ἐν μέσῳ τόσων κινδύνων, κακουχιῶν καὶ ἀφαντάστων δυσχερειῶν, ὅφ' ὧς ἐγένετο ὁ ἐκπατρισμὸς του, νὰ μεταφέρῃ, ὡς ἄλλος Αἰνείας, εἰς Ἑλλάδα, ὅσα ἠδυνήθη πλείοτε ἱερὰ κειμήλια Ναῶν καὶ Μονῶν, τεκμήρια ἀψευδῆ τοῦ ἐξαιρετικοῦ πολιτισμοῦ, ὃν ἀπὸ αἰώνων ἐκαλλιέργησεν ἐν ταῖς ἐγκαταλειφθεῖσαις χώραις ὁ ἐκριζωθείς ἐκεῖθεν Ἑλληνισμὸς καὶ διετήρησεν ἀμείωτον ὑπὸ μακραίωνα καὶ ἀπηνῆ ζυγόν».

Τὸ τουρκικὸ ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ φερμάνια, χοτζέτια, μεράτια, τίτλους ιδιοκτησίας καὶ κώδικες. Εἶναι γραμμένο στὰ ὀθωμανικά, ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης, καὶ μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, ὅταν εἶναι ἔγγραφα τῆς αὐτοδιοίκησης. Ὅλα αὐτὰ κατατέθηκαν, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, στὸ *Ταμεῖο Ἀνταλλαξίμων καὶ Κοινωφελῶν Περιουσιῶν*³⁴. Πολλὰ ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται στὶς κοινότητες, σωματεῖα καὶ συλλόγους ποὺ δημιούργησαν οἱ πρόσφυγες ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑλλάδα³⁵. Ἀκόμη ἀρκετὰ βρίσκονται σὲ χέρια ιδιωτῶν, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τοὺς κώδικες τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν³⁶ ποὺ προέρχονται ἀπὸ δωρεὰς ιδιωτῶν.

32. Ἄρθρον 8: «Οἱ μετανάσται θὰ ᾤσιν ἐλεύθεροι νὰ συναποκομίσωσιν ἢ νὰ μεταφέρωσι τὴν πάσης φύσεως κινητὴν αὐτῶν περιουσίαν χωρὶς διὰ τὸν λόγον τοῦτον νὰ τοῖς ἐπιβληθῇ τέλος τι ἐξαγωγικὸν ἢ εἰσαγωγικὸν οὔτε ἄλλος τι φόρος».

Ὁμοίως τὰ μέλη πάσης κοινότητος (περιλαμβανομένου τοῦ προσωπικοῦ τῶν τεμενῶν (τζαμιῶν), μοναστηρίων (τεκκέ), ἱερατικῶν σχολῶν (μεδρεσέ), ἐκκλησιῶν, μοναστηρίων, σχολείων, νοσοκομείων, ἐταιρειῶν, συνεταιρισμῶν καὶ νομικῶν προσώπων ἢ ἄλλων ἰδρυμάτων οἰασδήποτε φύσεως), ἡτις θέλει ἐγκαταλείψει τὸ ἔδαφος ἐνὸς τῶν συμβαλλομένων κρατῶν, δυνάμει τῆς παρούσης συμβάσεως, θὰ ἔχωσι τὸ δικαίωμα νὰ συναποκομίσωσιν ἐλευθέρως ἢ νὰ μεταφέρωσι τὴν εἰς τὴν ἑαυτῶν κοινότητα ἀνήκουσαν κινητὴν αὐτῶν περιουσίαν.

Ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῶν δύο χωρῶν θέλει παρασχεθῇ πᾶσα εὐκολία μεταφορᾶς, τῇ συστάσει τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς, τῆς προβλεπομένης ὑπὸ τοῦ ἁρθροῦ 11». Βλ. *Σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν* στὸν τόμο *Συλλογὴ συμβάσεων, νόμων, διαταγμάτων, ἐγκυκλίων κλπ. Γενικῆς Διευθύνσεως Πληθυσμῶν*, ἐπιμ. Πέτρου Κ. Καραουλάνη, Ἀθήνα 1924, 6-7 καὶ ἐπίσης Κ. Σβολόπουλος, *Ἡ ἀπόφασις γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴν ἀντάλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη 1981.

33. *Ἐπὶ κειμήλια Ναῶν καὶ Μονῶν τῶν Ἀνταλλαξίμων*, Ἀθήνα 1930· βλ. ἐπίσης *Ἐκθεσις πεπραγμένων Ταμείου Ἀνταλλαξίμων κοινιστικῶν καὶ κοινωφελῶν περιουσιῶν 1929-1937*, Ἀθήνα 1937.

34. Βλ. τὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ Παύλου Λαζαρίδη στὸν κατάλογο τῆς *Εἰδικῆς ἐκθεσεως κειμηλίων προσφύγων*, Ἀθήνα 1982. Ἡ ἐκθεσις ἐγίνετο ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν τὸν Νοέμβριον τοῦ 1982.

35. Κ. Μαμώνη, «Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Μικρασιατικοῦ Συλλόγου ΑΝΑΤΟΛΗ», *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), 123-150.

Μετά τη διάλυση του Ταμείου Ἀνταλλαζίμων τὰ ἔντυπα κατατέθηκαν στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐνῶ τὸ σῶμα τῶν κωδίκων στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ καταλογογραφήθηκαν ἀπὸ τὸν Κ. Ἀθ. Διαμάντη³⁷. Στὸ μουσεῖο Μπενάκη ὑπάρχουν 25 μπεράτια μικρασιατικῶν μητροπόλεων καθὼς ἐπίσης καὶ χειρόγραφα. Ἐπίσης, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω, ὑπάρχουν περίπου 30 τουρκόφωνοι κώδικες καὶ ἀντίγραφα φερμανίων, χοτζετιῶν καὶ τίτλων ιδιοκτησίας³⁸ στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.

Ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ἀρχεῖακοῦ ὕλικου ποὺ ἀφορᾷ τὴν Μ. Ἀσία ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ κώδικες ποὺ κρατοῦσαν οἱ κατὰ τόπους ἐκκλησίες καὶ κοινότητες. Ἀφοροῦν τὸν 19ο αἰῶνα καὶ φτάνουν ὥς τὸ 1922. Ἐλάχιστοι κώδικες τοῦ 18ου αἰῶνα σώζονται. Τὸ ὕλικό αὐτὸ χωρίζεται σὲ δύο κατηγορίες:

α) *κώδικες μητροπόλεων καὶ ἐκκλησιῶν*, ὅπου καταγράφονται ἔσοδα καὶ ἔξοδα, βαπτίσεις, γάμοι, διαθήκες. Ἐδῶ ἐπίσης ἀπογράφονται μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς Ἀνταλλαγῆς τὰ ἱερὰ σκεῦη καὶ τὰ κτήματα τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηριῶν.

β) *κώδικες κοινοτικοί*. Περιλαμβάνουν πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς δημογεροντίας, κανονισμοὺς σωματείων, πωλητήρια, δωρητήρια, συμβόλαια δασκάλων, ἔξοδα συντήρησης σχολείων, πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους, ὅπως καὶ διάφορες ἐνθυμήσεις γιὰ σεισμούς, λιμοὺς κλπ.

Ἀναφερθήκαμε στὸ περιεχόμενο τῶν τουρκικῶν ἀρχείων, δίνοντας σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς τὸν τύπο τῶν ἐγγράφων ποὺ περιλαμβάνουν. Περισσότερη ἔμφαση δόθηκε στὶς σειρὲς ποὺ ὑπάρχουν, καὶ πρόχειρα σκιαγραφήσαμε τοὺς τομεῖς ποὺ ἀνοίγονται στὴν ἔρευνα μιᾶς μακρόχρονης περιόδου τῆς ἱστορίας μας. Ἡ καταλογογράφηση τοῦ καὶ ἡ δημοσιοποίηση στὸ εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ κοινὸ θὰ προὐγε σημαντικὰ τὴ γνώση μας γύρω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἐπίσης θὰ συντελοῦσε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου τῆς Τουρκολογίας στὴ χώρα μας.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ

36. Μ. Κουρουπού, «Ἑλληνοφώνοι κώδικες τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν», *Δελτίο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 2 (1981), 221-241.

37. Κ. Α. Διαμάντης, *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, τ. 11, Ἀθήνα 1972, 407-474. Μιὰ πρώτη λεπτομερὲς καταγραφή τοῦ περιεχομένου της, ἀνέκδοτη ὁμῶς, ἔγινε τὸ 1939 ἀπὸ τὸν Κ. Μ. Ἀποστολίδη. Τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν διαθέτει ἕνα δακτυλόγραφο ἀνάτυπο. Ἀπὸ μιὰ πρώτη συγκριτικὴ μελέτη τῶν δύο καταλόγων προκύπτουν ὀρισμένα προβλήματα ταύτισης. Ὑπάρχουν π.χ. κώδικες στὸν κατάλογο τοῦ Κ. Μ. Ἀποστολίδη ποὺ στὸν κατάλογο τῶν ΓΑΚ ἀναφέρονται ὡς ἀπολεσθέντες, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἔχουν ἀλλάξει ἀπλῶς ἀριθμό. Ἐτοιμάζεται λεπτομερὲς κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ΓΑΚ (ἐλληνοφῶνων καὶ τουρκόφωνων) ἀπὸ τὴς Ματούλα Κουρουπού καὶ Ε. Μπαλτά.

38. Πρόκειται νὰ ἐκδώσουμε κατάλογο τοῦ τουρκικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὕλικου τοῦ ΚΜΣ στὸν 7ο τόμο τοῦ *Δελτίου τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*.